

YAZIÇININ YURD HƏSRƏTİ

(Elçinin "Qarabağ şikəstəsi" hekayəsi üzərində düşünərkən)

Məlumdur ki, hadisələrin lakonik tərzdə inikası və insan-zaman, mühit-mənəviyyat problemləri ilə bağlı fikir və duyğuların canlı təsviri baxımından Elçin yaradıcılığı səciyyəvidir. Yazıçının "Qaçqınlar" silsiləsindən "Bayraqdar" povesti, "Sarı gəlin", "Araba", "Qarabağ şikəstəsi" kimi hekayələri həm də bu yöndən diqqəti cəlb edir. Adı çəkilən əsərlərdə Qarabağ faciəsinin dözülməz məşəqqətlilik panoramı, qaçqın və köçkünlərin doğma yurd-ocaq təşnəsi incə psixoloji duyğu, cizgi və məqamlarla, nəinki sözün, ifadənin, hətta durğu işarələrinin verə biləcəyi imkanlardan özünəxas yaradıcılıq məharəti ilə istifadə edilməklə əks etdirilir.

"Qarabağ şikəstəsi" hekayəsi belə başlanır: "...sonra uzaqdan elektrik qatarının çarxlarının səsi eşidildi..." Sonrakı sətirərdən dərhal aydınlaşır ki, buradakı "qatar - hərəkət" detallı əslində, hekayə qəhrəmanı Cümünün qovğalı ömrünün davamına - əzablı qaçqınlıq taleyinə bir işarədir. Doğma Şuşasından ayrı düşəndən sonra Buzovnadakı fəhlə yataqxanasında "müvəqqəti məskunlaşmış" Cümü artıq on ildir ki, keçmiş xatirələrlə yaşayır. Çünki "Cümünün bu on ildəki həyatı onun üçün ömür deyildi, bu başqa bir şey idi. Nə idi? Nə idisə də, Cümünün yaşadığı ömür - Şuşada, o Ağadədəli məhəlləsində qalmışdı" (Elçin. Bayraqdar. "Qapp-Poliqraf", Bakı, 2004, s.35). İllah da, hələ qatarın uzaqdan gələn səsinə eşidincə, həyatında ilk dəfə səfərə çıxması, avtobusla Şuşadan Yevlaxa, oradan da qatarla Bakıya, universitetə imtahan verməyə gəlməyi yadına düşür və hər dəfə də Cümü bu qəmli-nisgilli xəyalatdan yaxa qurtarmaq üçün içmək, fikrini dağıtmaq istəyir - çünki onun bir vaxtlar romantik arzularla üz tutduğu gələcəkdən indi lax yumurta iyi-üfunəti gəlir.

Hekayənin ekspozisiyasındakı müəllif təhkiyəsi Cümü haqqındakı bu qısa qeydlərdən sonra qaçqın, köçkün insanların tale yaşantılarından doğan hiss və duyğular arasındakı oxşarlığı üzə çıxarmaq və epik təhlilə imkan yaratmaq məqsədilə tamam başqa bir istiqamətə - Ziba-İzabel xəttinə yönəlir. Buradan belə məlum olur ki, İzabel Zibanın qızıdır. Ziba bir vaxtlar Azərbaycanın Quba şəhərində doğulub, Qırmızı Qəsəbədə məktəb bitirib, orada ərə gedib, buradakı Azərbaycan dilli orta məktəbdə coğrafiya dərsi deyib... Sonradan qohumlarının dəvəti və ərinin təkidilə bütün ailəsilə İzrailə köçüb. Amma onun da ürəyi köhnə yurdda qalıb, "fikri-zikri, hissləri heç cürə bu ölkəyə sığışmır, əcdadlarının diyarı kimi İzrailə hörmət etsə də, hətta bu ölkəni sevsə də, düşüncəsi, hissiyyatı, xatirələri ilə bərabər uçub bu yerlərdən min kilometrərlə uzaqlarda yerləşən Azərbaycana... qonur." Və onun nisgilli söhbətlərinin hamısı İzabelin uşaqlıq xatirəsinə hopub, artıq anasının vəfatından on dörd illik bir müddət ötsə də, Ziba nostalgiyası İzabelin qəlbindən çıxmır; böyük qardaş və bacılarından fərqli olaraq, Azərbaycanı görməsə də, İzraildə Eriha deyilən kiçik bir şəhərdə anadan olsa da, "Azərbaycan" sözü də o Ziba nostalgiyasının içində İzabelin ürəyində yaşayır. Hətta nə vaxtsa ərə gedəndə, oğlu olanda ona "Aydın" adı qoyacağını düşünür, çünki anası ona oğlu olanda adını "Aydın" qoymağı tapşırırmışdı. Elə bu yerdəcə İzabelin özünə qaçqınlarla bağlı iş seçməsinin - BMT-nin Qaçqınlar Üzrə Ali Komissarlığında işləməsinin təsadüfi yox, bilavasitə ana nostalgiyasının təsiri altında baş verməsi məntiqi üzə çıxır. Və günlərin bir günündə İzabel Xanukoff vəzifə xidmətinə uyğun

olaraq Azərbaycana göndəriləcəyi xəbərini eşidəndə anası gözlərinin qabağına gəlir, ürəyindən bir sızıltı keçir...

Hekayənin giriş hissəsində süjet xəttinə daha bir obraz daxil edilir - bu, Xəzər sahilində, Buzovna ilə Zuğulba arasındakı sal qayalığın yaxınlığında yaşayan, hər yatanda elə yuxuda ikən o dəniz-qayalıq uğultusunu eşidən və bu uğultu səsinə gözünü açıb iş-gücünün dalınca yollanan avtobus sürücüsü Ağadadaşdır.

Beləliklə, ata-baba yurdundan zorla qovulmuş Cümü, "vətən" deyib sevdiyi Azərbaycanı öz xoşuna tərk edib İzrailə köçmüş Zibanın qızı İzabel və Buzovnada özünəxas sakit həyat tərzini keçirən Ağadadaş obrazları vasitəsilə hadisələrin müəyyən xətt üzrə inkişaf etdirilməsi, əlaqələndirilməsi, finalda başlıca qayənin açılması yüksək bədii-estetik səviyyədə təmin edilir. Yazıçı insanlar-tələlər kontekstində yurda - kökə bağlı üç obrazın həyat tərzini və mənəvi dünyasını açıb ümumiləşdirməklə Azərbaycanın Qarabağ ovqatlı gerçəkliklərinə nüfuz edir. Göstərir ki, Azərbaycanda həyat İzabel üçün cazibəli və möcüzəli, Ağadadaş üçün sadə və yeknəsəqdirsə, Cümü üçün cəhənnəm əzabıdır, usandırıcıdır.

Hekayənin məzmunundan belə məlum olur ki, Cümü universitetə qəbul imtahanında "2" alandan sonra yenə cənnətməkan Şuşaya qayıdıb, taksi sürücüsü işləyib, özünə yaxşı həyət-baca düzəldib, ailə qurub - orada onu Qızıldış Cümşüd kimi tanıyıb hörmət edirdilər, amma ermənilər Şuşanı işğal edəndən sonra qaçıb gəlib Buzovnadakı bir fəhlə yataqxanasında sığınacaq tapandan - anası Güllü, arvadı Sona, qızı Cəmilə, oğlu Qalib, baldızı kor Solmazla birlikdə cəmi on altı kvadratmetrlik bir otaqda yaşamaq, bu qədər külfəti "hay-hayı getmiş" üstü kuzovlu bir motorla ilə dolandırmaq məcburiyyətində qalandan sonra dönüb hamı üçün Cümü olub. Bir vaxtlar Şuşada "Gözlə-Gəlirəm Məmməd" adı ilə tanınan çayçı Məmməd acınacaqlı qaçqınlıq həyatında el-oba dərdi ilə havalanıb öz-özü ilə danışdığı və hər gün səhərin gözü açıldandan yeddi nəfərin yaşadığı on səkkiz kvadratmetrlik otaqdan çıxıb yataqxana həyatindəki sınıq-salxaq skamyada əyləşib bir də şər qarışanda o otağa qayıtdığı kimi, Cümü də "bu dünyadan" can qurtarmaq üçün sübhdən tır-tırını xodlayıb harasa yollanır; hərdən sahiləki qayalığa çəkilib elə Gözlə-Gəlirəm Məmməd kimi öz-özü ilə danışır, ucuz və zəhərli içkiləri qəbul etməklə fikir və sıxıntıdan xilas olmağa çalışır.

İzabel də çox yaxşı bilir ki, Azərbaycanda bir milyondan artıq qaçqın var. Bu insanlar Ermənistanın işğal etdiyi torpaqlardan qaçmış, məcburi köçkün düşmüşlər. Onlar çox ağır vəziyyətdə yaşayırlar. İzabell onu da yaxşı bilir ki, bu ölkənin cəmi səkkiz milyon əhalisi var, deməli, Azərbaycanda hər səkkiz nəfərdən biri qaçqındır, bu isə dünyada analoqu olmayan bir hadisədir. Lakin bütün bunlar, xüsusən də qaçqın anaların məişəti, qaçqın uşaqların güzəranı ürəyini ağrıtsa da, İzabel üçün sadəcə vəzifə borcunu yerinə yetirmək qədər-qiyəmətinədir. Onu Azərbaycana gətirən yurd həsrəti, vətən dərdi yox, elə bu vəzifə borcudur - yurd dərdi təngnəfəs olanda sidq-ürəkdən Qəçrəşin havasını arzulayan xəstə Zibanın qəlbində, şüurunda idi, onu da ölərkən özü ilə aparmışdır. İzabelin başlıca fikri, arzusu da qaçqınlarla son görüşü tez keçirib mütləq Qubaya, Qırmızı Qəsəbəyə getməkdir. İzabel o yerlərə getməsə, heç olmasa, bircə saat o yerlərə anasının gözləri ilə baxmasa, Zibanın ruhunun ondan inciyəcəyini düşünür. O hətta qaçqın dilindən eşitdiyi qəlbağrıdan, ürəkgöynədən giley-güzarın da o qədər fərqlində deyil - çünki bu can ağrısı, yurd təşnəsi onun yox, Cümülərin, Məmmədlərin, Sürəyyaların, Sonalarıdır. İzabelin, anasının ruhu şad olsun deyə hansısa bir azərbaycanlı qaçqın qadına bağışlamaq üçün Cenevrədən alıb gətirdiyi hədiyyəni - bir şüşə fransız ətrini Sonaya, "bir kənarda dayanıb heç nə deməyən və iri, ala gözləri lap dərinlərinəcən kədər içində olan cavan

bir qadına" verməsi də anası ilə əlaqəlidir. Sonanın gözlərindəki kədər İzabelə anasını xatırladır və "o kədəri heç cürə qəbul etmək istəmir".

Bir sözlə, hekayədə Ziba-İzabel xətti ana ilə bala arasındakı sırf bioloji bağlılıq, doğmalıq hissiyyatı müstəvisində qurulub, anadan balaya ötürülmə informasiya, yaddaş elementi şəklində inkişaf etdirilirsə, Cümü - qaçqın xətti etnik kökə, etnik mənəvi mühitə ruhən, mənən bağlılıq telləri üzərində qurulub həll edilir. Odur ki, İzabelin mənən yaşamadığı, onun üçün sadəcə ötürülmə olan "yurd həsrəti" ana nostalgiyasına diqqət, ana xatirələrinin oyatdığı maraq səviyyəsindən o tərəfə getmir və qaçqın Cümünün (Cümülərin) yalnız fiziki deyil, həm də mənəvi mənada əzablı yaşantısının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmiş yurd həsrəti ilə müqayisəyə gəlməzdir.

Yurd sahibi Ağadadaşla yurdsuz Cümünün tale yaşantısındakı kəskin fərqlər də bədii detallarla ümumiləşdirilir: əgər dəniz-qayalıq uğultusu sakit həyat tərzini keçirən Ağadadaşa bir rahatlıq və özü ilə bərabər yüngül bir sərinlik, bir yuxu gətirirsə, Cümünü yatmağa qoymur; Abşeron havası Ağadadaşa ata-babasını, onların da vaxtilə bu yerlərin sakini olduğunu xatırladıq qəlbində qürur hissi doğursasa, Cümü üçün nəm və ıstıdır - onu darıxdırır, o, bu havada nəfəs ala bilmir, Ziba öz Qəcrəşini arzuladığı kimi, Cümü də öz səfalı Şuşasını, gül-çiçəkli həyat-bacasını xatırlayıb-arzulayır. Yazıçının insana həm təbiətin bir parçası, həm də sosial-mənəvi varlıq kimi baxışı elmi-məntiqi, sosial-psixoloji cəhətdən əsaslandırılmış qənaət doğurur: insanı insan edən və daim öz şirəsi ilə qidalandırmaqla mənən ucaldan, ruhən yaşadan etnik kök, ilkin mühit, yurd-ocaq, el-oba sehvə-möcüzəsi, doğma təbiətin torpağının, suyunun, havasının həyat cövhəridir - insan bu sehvə-möcüzədən, həyat cövhərindən aralı düşüncə, kökündən qoparılmış gül kimi solmağa məhkumdur.

Lakin Zibadan fərqli olaraq, Cümünü darıxdıran yalnız "hava məsələsi" deyil. Ziba Azərbaycanla bərabər azərbaycanlıları da xoş xatirələrlə anıb öz yurdu üçün darıxırdı, "Ziba nostalgiyası" qızı İzabeldə azərbaycanlılar haqqında qəribə xoş hisslər, duyğular oyatmışdır və bu hisslər, duyğular hətta əsrarəngiz Qəcrəş gecəsində bir azərbaycanlı gəncə sevimli həvəsi, marağı yaradır, onun Azərbaycana işgüzar səfəri məhəbbət macərası, sərgüzəşti ilə tamamlanır. Cümü isə indi onun həyat-bacasına sahib çıxmış, oradakı armud ağacından, bir dəfə dişləyəndə şirəsi axıb adamın yaxasını isladan armud dərib Cümünün dədə-babasının goruna söylə-söylə ləzzətlə yeyən erməniləri nifrət və qəzəblə yada salır - fikir-qaramatla daha çox yüklənir, nəfəsi daha da ağırlaşır. "Cümü nostalgiyası" oğlu Qalibin, qızı Cəmilənin içində işğalçı ermənilərə qarşı kin, nifrət, Şuşa faciəsinə biganə münasibət göstərənlərə isə inamsızlıq hissləri göyertməkdədir - onlar çətin ki, yağlı düşməni bağışlaya bilsinlər, çətin ki, buz kimi soyuq insanlara etibar edib arxa çevirəlsin...

Digər tərəfdən, yazıçı Ağadadaş obrazı vasitəsilə qaçqın dərindən yalnız əcnəbilərin deyil, həm də Qarabağ dərddli Azərbaycanın özündə, hətta artıq on ildir ki, Cümü və Cümülərlə bir qəsəbədə yaşayan vətəndaşlarımızın biganə münasibət göstərdiyini açıqlayır. Ağadadaş Cümünün əhvalını duymaqdan, anlamaqdan çox-çox uzaqdır, hətta büsbütün Qarabağ faciəsinin ona sanki heç bir dərddli yoxdur - iş günü avtobusunu sürür, istirahət günü nərd oynayır, futbola azarkeşlik edir və gecələr dəniz-qayalıq uğultusunun sədaları altında arvadının yanında rahatca yatağına uzanır, onu vaxtsız banlayıb şirin yuxudan elədiyinə görə Qırmızı xoruzu hindən çıxarıb toyuq qarışıq həyətdən qovur. Cümü də insandır, o da halalca arvadı ilə bir yataqda yatmaq, gözəl Sonasını öpüb-oxşamaq istəyir, amma qaçqın məişəti buna imkan vermir. Hərdən Sonanı kimsəsiz qayalığa dartıb gətirməyə, xəlvəti sevimliyə məcbur olur. Amma bir

dəfə bir-birini tanımayan Ağadadaşla Cümü burada, xoşagəlməz bir vəziyyətdə qarşılaşırlar: "...Mayın axırları idi və Abşeronda hələ çimmək mövsümü başlamamışdı... axşam Cümü yenə Sonanı motorollerin kuzovuna mindirib qayalığa apardı və yenə də o qayalıqda Sonanın solub rəngi məlum olmayan donunun düymələrini aç-aça, Sonanı öpə-öpə növbəti dəfə söz verdi ki, hər şey yaxşı olacaq, arağı da atacaq, bir də heç vaxt Sonanı beləcə qayalığa gətirməyəcək və elə bu vaxt, göydən düşdü, ya qayanın içindən pıtlayıb zühur elədi, bir ağsaqqal kişi - kənd sakini düz onların üstünə çıxdı, əvvəlcə özünü itirdi, sonra toxtayıb:

- Alə, - dedi, - it döyülsüz siz!...Pişik döyülsüz!.. Adamsuz axı!.. İnsansuz axı!..

Sona döşlərini donunun içinə dürtə-dürtə ayağa sıçrayıb motorollərə tərəf qaçdı və kuzova minib hönkürə-hönkürə çığırdı:

- Biz insan deyilik, biz qaçqınıq!.. Qaçqınıq!.. Qaçqınıq!.."

Hekayədə təsvir edilən həyati epizodlarda qaçqınlıq, didərginlik faciəsinin böyüklüyü və bu faciədən doğan hissi-psixoloji sarsıntıların dərinliyi məharətlə əks etdirilir. Məsələn, əsərdə yataqxana həyatının ağırlığı belə təsvir edilir: "Bu otağın da qapısı beşinci mərtəbədəki o biri otaqların qapısı kimi uzun aralığa açılırdı və o uzun aralıqda, xüsusən yay vaxtı xlor iyindən dayanmaq olmurdu, çünki aralığın hər iki başında tualet var idi və mərtəbənin arvadları gecə-gündüz ora xlor tökürdülər ki, üfunət-çirkab aləmi başına götürməsin. Hər halda, xlor iyi üfunətdən yaxşı idi və orası da yaxşı idi ki, bu yerlərdə xlordan ucuz şey yox idi". Yaxud epizodlardan birində Sona ona verilən hədiyyənin ətir olduğunu bilincə, sadəcə gülümsünür və heç nə olmayıbmiş kimi, çayniki götürüb krantdan su doldurmaq üçün həyətə düşür. Onun bu hərəkəti gülümsəməyinin "bu günümdə bircə ətirim əskik idi!" ironik mənasını da ifadə edir. Qadınların ən çox sevdiyi hədiyyələrdən olan ətir indi Sona üçün tamamilə mənasızdır - o, həyatın bu kimi şirin dadlarından, ləzzətlərindən çoxdan məhrum olub, özünü də, öz dediyi kimi, bir insan, bir qadın kimi deyil, qaçqın kimi görüb hiss edir, dəyərləndirir, Gözlə-Gəlirəm Məmmədin arvadı Sürəyya xala kimi, öz qaynanası Güllü arvad kimi fikri-xəyalı, arzusu-istəyi bəzənib-düzənməkdə yox, öz yurduna qayıtmaqdadır. Ona görə də Güllü arvadın: "Ə, səninnəyəm... Al bunu, apar yarmakada sat, o qıza, - əli ilə pəncərəyə tərəf işarə etdi, yəni ki, Sonaya, - bir babat don al gətir..." - deməsi qaçqın ailənin maddi ehtiyacı ilə bağlı olduğu qədər belə yaşayışın mənasızlığı, ömrün puçluğu haqqındakı acı təsəvvür və qənaətlə əlaqəlidir. Sonanın insanlıq ləyaqətini təhqir edən, onu mənən alçaldan, gənc ikən soluxdurub qocaldan erməni məkri, xəyanəti, qəddarlığıdır. Və yazıçı bu obraza qəsdən Sona adı verməklə bir vaxtlar Cəfər Cabbarlının "1905-ci ildə" pyesində iki qonşu xalqın gələcək münasibətlərinə böyük ümidlərlə yaratdığı gənc Sona obrazının sonrakı taleyinə işarə edir, faciəvi aqibətdən ibrət dərsi götürməyə çağırır.

Yazıçı İzabelin qaçqınlarla görüşü epizodu vasitəsilə xarici ölkələrin, beynəlxalq təşkilatların azərbaycanlı qaçqınlara münasibəti məsələsinə də aydınlıq gətirir: "Əslində, daha belə görüşlərə qaçqınların da həvəsi və deməyə bir sözü qalmamışdı, çünki nə qədər söz var idisə, bu on-on bir ildə hamısını demişdilər, amma nə olsun? - xaricdən gəlirdilər, baxırdılar, hər şeyi öz gözləri ilə görürdülər, başlarını bulayırdılar, hətta, eləsi olurdu ki, bax, bu uzun, kürən qız kimi, gözləri dolurdu, elə bu qız kimi də, fotoapararla şəkil çəkirdilər, bloknotlarında nəsə yazırdılar, sonra da çıxıb gedirdilər - nə dəyişirdi?". Odur ki, Məmməd kişinin arvadı Sürəyya xala Bakıya gəlib qaçqınların güzəranı ilə maraqlanan İzabel Xanukoffun qabağını kəsərək: "-

Bura bax, - dedi. - Bizə heç nə lazım deyil! Bizə humanitar yardım da lazım deyil! Onu da aparın ermənilərə verin! Bizə heç nə lazım deyil! A tövbə! Bizə Şuşanı qaytarın! - Sonra üzünü tərcüməçi qıza tutdu: - Az, tərcümə elə! Nədən deyirəm, elə də tərcümə elə! - Və tərcüməçi qız onun sözlərini tərcümə etməyə başlayanda, beşinci mərtəbədən düşüb uşaqlarla birlikdə xaricdən gələn növbəti qonağa tamaşa edən Qalibin - Cümü ilə Sonanın oğlunun - qolundan yapışib irəli çəkdi. - Bax, bu Şuşanı görməyib, burda anadan olub! Bunun vətəni bu yataqxanadı! Yataqxana adamın vətəni olar? Yataqxana adamın torpağı olar? - Sonra da aralığın açıq pəncərəsindən əlini uzadıb zeytun ağacının altındakı skamyada oturmuş Məmməd kişini göstərə-göstərə əməlli-başlı qışqırdı, elə bil, Şuşanı erməni yox, bu uzun, kürən qız onların əlindən almışdı - Odur, bax, - dedi, - mənim kişim on ildi orda oturub öz-özü ilə danışır! Nər kimi kişi idi! Top atsaydın, yıxılmazdı! - Və daha da bərkdən qışqırdı: - Şuşanı qaytar bizə! Şuşanı!... Şuşanı!...". Bir sözlə, Cümünün (Cümlərin) cəhənnəm həyatı mənəvi-psixoloji sarsıntılarla müşayiət olunur, yurd dərdi, həsrəti onu (onları) dirigözlü qəbrə sürükləyir.

Beləliklə, Elçin öz hekayəsində üç tale yaşantısı arasındakı oxşar və fərqli, əlaqəli və əlaqəsiz, uyğun və ziddiyyətli vəziyyətləri üzə çıxarmağa imkan verən müxtəlif hadisələri, əhvalatları, anları, məqamları təsvir yolu ilə yurd-yurddaş vəhdəti və asılılığına aydınlıq gətirir, vətəndaşlıq problemini qabardır, işğalçı siyasətin acı nəticələrini, ağır fəsadlarını üzə çıxarır, Azərbaycan xalqının öz varlığı, milli məniyi, mənəvi-əxlaqi dəyərləri uğrunda mübarizəsinin həyatı zərurətini əks etdirir, sərhədsiz dünya birliyinə ümidin özünü doğruldub-döğrultməyəcəyi kimi global məsələlər üzərində düşünməyə sövq edir. Qarabağın taleyinin bu problemlərdən, onların həllindən keçdiyini göstərir və buradan irəli gələn bədii vüsət əsərin başlıca ideya-məzmun xüsusiyyətini müəyyən edir.

Mehrəliyev, E. Yazıçının yurd həsrəti: (Elçinin "Qarabağ şikəstəsi" hekayəsi üzərində düşünərkən) / E.Mehrəliyev// Azərbaycan. - 2008.- № 5. -S.20-25.